

УДК 340.132

Н. В. Федіна
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ

ПРАВОВА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ПРАВОВИХ НОРМ

Постановка проблеми. Інституалізація справедливості відбувається в рамках гуманістичного підходу, що здатний забезпечити трансформацію людини, підняти її якості до рівня, який відображав би зростаючу відповідальність особи в суспільстві. На думку Печчеї А., є три аспекти, що характеризують гуманізм: почуття глобальності, любов до справедливості та нетерпимість до насильства [1, с. 214].

Тому створення правових норм завжди повинно враховувати те, що сприймається суб'єктами права як справедливе та несправедливе. З огляду на це слушно видається теза про те, що, пронизуючи всі сфери життя суспільства, справедливість найбільш яскраво втілюється у правовій системі [2, с. 51]. Це пов'язано зі своєрідністю права, що регулює найважливіші галузі соціального життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різноманітних аспектів справедливості присвятили свої праці відомі вчені, серед яких: Енгельс Ф., Пермяков Ю., Бержель Ж., Ллойд Д., Радбрух Г., Циппеліус Р., Недбайло П., Мерлін В., Четвернин В., Малеин Н., Лившиц Р., Кельзен Г.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретико-правової позиції справедливості. Її варто розглядати як важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, критерій оцінювання політичних і державно-правових явищ, що покликаний забезпечувати загальне благо та добробут окремої людини, вирішувати правові суперечності, будучи безстороннім, істинним, правильним, який обґрунтовує правове реагування на ту чи іншу діяльність, передбачає рівність перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність між метою законодавця та обрані ним засоби її досягнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прогресивна політико-правова думка в Україні за всіх часів керувалась принципом соціальної справедливості. І це зрозуміло: важливу ознаку людської природи становить прагнення до свободи як необхідної умови розвитку [3, с. 36 – 37], а також пошук правди та справедливості [3, с. 239]. Отже, справедливість і правда є головними знаряддями боротьби за свободу та прогрес. Саме несправедливість породжувала соці-

альні конфлікти. Зокрема, Кант І. писав: «ніщо не обурює нас більше, ніж несправедливість; усі інші види зла, котрі нам доводиться терпіти, ніщо порівняно з нею» [4, с. 201].

Згідно із твердженням Геракліта Ефеського, народ повинен боротися за позитивні закони, що ґрунтуються на справедливості, «як за свої стіни» [5, с. 45]. Натомість, на думку Вольтера, несправедливі закони не повинні виконуватись [6, с. 254 – 257]. У ст. 60 Конституції України записано, що ніхто не зобов'язаний виконувати відверто злочинні розпорядження чи накази [7]. У цьому випадку справедливість можна розглядати як загальний принцип права, що є критерієм і засобом захисту справедливості та мірилом рівності в суспільстві.

Справедливість у правах людини – це забезпечена юридична рівність для кожного індивіда, можливість володіти та користуватися певною свободою. При цьому особа, розпоряджаючись належними їй правами, повинна усвідомлювати, що такими ж правами наділені й інші люди, а тому вона зобов'язана їх поважати. Забезпечуючи кожному юридично рівні можливості, держава визначає таким чином межі свобод і встановлює норму про те, що користування особою визнаними за нею правами не повинно порушувати права інших людей [8].

Справедливість має соціально-правовий, історично-політичний, а також соціально-психологічний та економічний аспекти, стосується не так окремої особи, як інтересів усього суспільства, його складових частин. Варто погодитись із тим, що соціальну справедливість зі стародавніх часів сприймали як встановлення відповідних суспільних відносин, урегульованих політичними, правовими та моральними нормами, що найбільш конкретно та дієво відтворювались у відповідній економічній, політичній і правовій системах, тобто у виробничих відносинах, державі та праві [9, с. 45]. Категорії «право», «правда» та «справедливість» на всіх етапах розвитку цивілізації розглядали як щось єдине, неподільне [10, с. 70].

Перші уявлення людей про справедливість були пов'язані зі встановленням рівності між індивідами, які належали до того чи іншого роду (племені). Енгельс Ф., наприклад, писав: «Уяв-

лення про те, що рівність є виявом справедливості, принципом досконалого політичного та соціального устрою, виникло цілком історично» [11, с. 636]. У рабовласницькому суспільстві поняття справедливості обмежувалось рамками панівного класу, справедливим вважалось утвердження нерівності між рабовласником і рабом. Ідеї «справедливої рівності», «справедливої нерівності», «несправедливої рівності», що сформувались у Стародавній Греції та зберігали своє значення впродовж тривалого часу, знайшли своє відображення і в українській політико-правовій думці.

Етимологічно справедливість (*justitia*) походить від права (*jus*) і виступає правовою основою, принципом реалізації загальної формальної рівності та свободи.

У науковій літературі виокремлюють щонайменше три підходи до визначення змісту категорії справедливості. Одна група авторів характеризує це поняття як обов'язкову умову існування об'єктивного явища, як сторону, момент, «зріз» суспільних відносин. Інші дослідники вважають справедливість суб'єктивним явищем, морально-етичною категорією, вираженою у формі почуттів, ідей, уявлень, ідеалів, понять, а також морально обґрунтованим критерієм для порівняння взаємних вимог і вчинків людей. Третя група науковців наголошує, що об'єктивність і суб'єктивність поняття справедливості – це взаємодоповнюючі сторони одного явища, що відображають різні його грані. Так, на думку Барнета Р., справедливість – цілісна система, що функціонує завдяки взаємодії її об'єктивної основи, якою є всі суспільні відносини, і суб'єктивної форми, що діє на різних рівнях індивідуальної та суспільної свідомості [12, с. 18].

Найправильнішою з наведених позицій вважаємо останню, оскільки визначення явища як справедливого або несправедливого має подвійну (об'єктивно-суб'єктивну) структуру. У ній відображаються і об'єктивні інтереси людей, і активна позиція особи, що оцінює, робить висновки, відштовхуючись від своїх уявлень, особистого досвіду.

У «Сучасному економічному словнику» «справедливість» визначено як категорію морально-правової та соціально-політичної свідомості, поняття, пов'язане з історично мінливими уявленнями про права людини; зазначено, що справедливість вимагає відповідності між реальною значущістю індивідів (соціальних груп) та їх соціальним станом, між властивими їм правами та обов'язками, між діянням та віддачею, між працею та винагородою тощо [13, с. 317]. Невідповідність у зазначених співвідношеннях оцінюється як несправедливість. Автори «Філософського словника» [14, с. 211] додають до визначення справед-

ливості тезу про її історичний характер, зауважуючи, що розуміння справедливості містить вимогу рівності людей щодо засобів виробництва, а також вимоги рівноправності їх політичних та юридичних прав. Як синтетична наукова категорія, що відображає взаємодію економіки та політики, права й моралі, справедливість органічно поєднує в собі пізнавальний та аксіологічний аспекти, сприяє не лише усвідомленню суб'єктами соціальних відносин її приписів та вимог, а й адекватному оцінюванню явищ суспільного життя.

З погляду соціальної справедливості, об'єктами оцінювання є: ставлення суспільства до особи (йдеться про позицію та дії державно організованого суспільства, класу, соціальної групи щодо окремих індивідів); ставлення особи до суспільства, класу, нації, сім'ї, а також до самої себе (самооцінювання); ставлення та дії однієї особи стосовно інших. Усі ці об'єкти знаходяться в тісному взаємозв'язку та впливають один на одного. Оцінюються об'єкти як справедливі чи несправедливі у двосторонньому напрямі: за матеріальним аспектом принципу справедливості (фактичні умови життя, закономірності процесу суспільної взаємодії, що виражаються як обмінні та розподільні зв'язки між людьми і в матеріальній, і в духовній сферах) та нормативно-ціннісним (деякі моральні норми, ідеї, принципи, поняття, що домінують у суспільстві, теорії та переконання стосовно тих чи інших соціальних явищ, учинків людей, ґрунтуючись на загальнолюдських цінностях або з урахуванням інтересів та потреб класів, соціальних груп чи суспільства загалом). Ці компоненти є обов'язковими, оскільки сукупність обмінних та розподільних відносин, що охоплює всі сфери життєдіяльності, постає врегульованою на ґрунті ідей про бажаний та необхідний порядок реалізації матеріального й духовного обмінів. Систему елементів соціальної справедливості формують різноманітні організовані та стихійні суспільні відносини. Найвищий ступінь організації та раціоналізації спостерігається в економічній, політичній та правовій сферах життєдіяльності соціуму. Відповідно, меншою є організація, а більшою – саморегуляція зв'язків у сфері морального та духовного життя суспільства [15].

Власне соціальна справедливість є засобом інтеграції права, моралі та політики в єдиній площині дії та системі (іноді суперечливій) оцінювання дій людей і явищ. Зі свого ставлення до соціальної справедливості політика право, мораль, економіка та інші суспільні явища одержують не тільки цінності, критерії, а й загальні стимули, що спонукають їх до розвитку в зумовленому загальнолюдськими цінностями напрямі. Всі структурні елементи соціальної справедливості ґрунтуються на таких типах зіставлення соціальних явищ та дій, як:

1) кореляція внесків суб'єктів (критерії справедливості, що виникають при цьому, успішно діють на рівні ставлення того чи іншого суб'єкта до суспільної системи та поділу загалом);

2) порівняльне зіставлення результатів різних суб'єктів із системою суспільного поділу (критерії справедливості у цьому разі необхідні для забезпечення чіткої дії механізмів міжособистісних соціальних відносин);

3) зіставлення витрат, що припадають на частку різних суб'єктів, щоб створити та підтримати належні умови для функціонування наявної системи обміну та поділу (відповідні критерії справедливості також характеризують ставлення суб'єкта до системи та вимагають пропорційного розподілу витрат, пов'язаних із їх устроєм, на всіх учасників конкретного виду відносин) [16, с. 108].

Уявлення людей про справедливість чи несправедливість формуються в суспільній свідомості та закріплюються досвідом поколінь. Оцінювання різних явищ у житті держави, суспільства як справедливих або несправедливих відбувається за попередньо встановленою процедурою на підставі критеріїв, визначених заздалегідь. В основному це зафіксовано різними соціальними нормами: політичними, моральними, правовими. Саме такі норми, засоби управління, регуляції, контролю та орієнтації поведінки й діяльності особистості або соціальної групи в державно-організованому суспільстві (і формалізовані, і неформалізовані) у більшості випадків постають критеріями принципу соціальної справедливості, масштабами для зіставлення цінностей, ідеалів, уявлень та поглядів людей. Ці критерії повинні не тільки задекларуватись, а й діяти, бути здатними фактично впливати на реальні процеси обміну та поділу [17, с. 140 – 142].

Справедливість реалізується завдяки формуванню відповідних соціальних норм, що регулюють ті чи інші сфери життя суспільства: соціально-економічну, політичну, правову тощо. В соціально-економічному аспекті вимоги принципу соціальної справедливості втілюються завдяки оцінці економічних фактів (справедливі економічні відносини, справедлива заробітна плата тощо) у поділі суспільного багатства. З погляду політики, справедливими або несправедливими вважаються дії державних органів, посадових осіб, політичних партій чи угруповань, певних державних діячів. У праві принцип справедливості має бути найважливішим критерієм норми, пронизувати правове регулювання на всіх етапах його реалізації, бути підставою законності та правопорядку [18, с. 9 – 12].

Аналізуючи соціальну справедливість як принцип (тобто вихідне положення тієї чи іншої теорії, вчення, науки або світогляду, внутрішнього переконання окремої особистості, що визначає її ставлення до дійсності, норми її поведінки та

діяльності), треба звернути увагу на особливості його інтерпретації на буденному й теоретичному рівнях. Принцип соціальної справедливості містить вимоги щодо відповідності між практичною роллю індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їх соціальним станом, між правами та обов'язками, працею та винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і суспільним визнанням. Ідеться про відносини поділу й надання не тільки різноманітних соціальних благ, а й різних соціальних обов'язків, відповідальності, ризику та збитків, що виникають у процесі спілкування учасників суспільних відносин.

Узагальнено справедливість можна визначити як прийнятий суспільством, морально виправданий і правильний еталон (масштаб) для зіставлення дій або поведінки того чи іншого соціального суб'єкта та відповідної віддачі з боку інших суб'єктів або суспільства загалом [19, с. 192 – 238].

Цей принцип є одним із найвищих у людських взаєминах. Виявляючись у реальних суспільних відносинах, вимоги принципу справедливості сприяють і стабільності, й динаміці відносин відповідного типу. Вони фактично оцінюються на кожному етапі розвитку суспільства, з огляду на їхню корисність. При цьому існують різні уявлення про справедливе та несправедливе, що змінюються під впливом політичних, економічних і правових змін у суспільстві.

Отже, вимоги принципу справедливості, що мають незмінну основу, коригуються за змістом, згідно з вимогами часу та місця. Функціональне призначення принципу справедливості на кожному етапі історичного розвитку суспільства полягає у виконанні стабілізаційних функцій, які повинні стримувати й координувати виробництво та поділ матеріальних і духовних благ у межах, поза якими суспільна система не зможе змінюватись у прогресивному напрямі без ризику руйнування або занепаду.

Особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона у правовій сфері має найбільш чіткий, формально визначений характер та може пов'язуватись із державним примусом [20, с. 290 – 296]. В ідеалі вся правова система суспільства повинна стояти на варті справедливості, слугувати засобом її вияву та закріплення, охорони та захисту. Принцип справедливості, що має нормативно-оцінювальний характер, закладений у самому змісті права та виявляється у правах та обов'язках, способах заохочення, мірах покарання тощо. Завдяки праву ідеї справедливості знаходять свій нормативний вияв, забезпечуються охороною прав та інтересів громадян. Справедливість (як основний принцип права) втілюється в законодавчих актах усіх галузей: в адміністративному, цивільному, трудовому, житловому, кримінальному праві, що унеможливають із будь-яких

мотивів надання привілеїв для окремих громадян, соціальних груп або прошарків населення та встановлюють однакові права й обов'язки для всіх членів суспільства.

Правова справедливість санкціонує ті чи інші суспільні відносини та відповідні правила поведінки, закони, вчинки та дії людей. Вона є засобом забезпечення соціальної цінності правових норм, і без її врахування як еталона зіставлення поведінки людей правове регулювання дуже ускладнюється.

Принцип соціальної справедливості можна розглядати як:

1) правову категорію (тобто як принцип права, юридичної відповідальності);

2) самостійну категорію (йдеться про використання справедливості як компонента нормативної системи, про розподіл прав та обов'язків між членами суспільства);

3) соціально-політичний і моральний ідеал, спрямований на оцінювання співвідношення юридичних інтересів [21, с. 220 – 223].

Принцип соціальної справедливості є категорією особливого типу. Не втрачаючи зв'язку з мораллю, він становить ціннісно-моральний критерій у процесі створення та реалізації правових норм.

В ідеалі кожний нормативно-правовий акт повинен бути втіленням загальносоціальної справедливості. Норми, створені законодавцем, мають не тільки слугувати критерієм вирішення юридичних питань, а й сприяти врегулюванню важливих соціальних проблем. Йдеться про забезпечення справедливого задоволення всіх законних інтересів суб'єктів правового регулювання, що відповідає можливостям цієї стадії розвитку суспільства. Що стосується уявлень про справедливість, то правові норми покликані виконувати дві важливі функції. По-перше, вони мають інтегрувати уявлення справедливості у правову систему. Внаслідок цього сприймання справедливості може мати характер загальної обов'язковості, спиратись на силу й авторитет держави. Водночас підвищуватиметься соціально-моральна цінність самої правової системи. По-друге, правові норми повинні сприяти поширенню відповідних вимог справедливості серед населення та суб'єктів правового регулювання. Вимоги справедливості можуть фіксуватись і безпосередньо у правовій настанові або ж не бути наявними в самому нормативно-правовому акті, але обов'язково мають закріплюватись у ньому в різних формах (у вигляді рівності між учасниками суспільних відносин, шляхом встановлення співвідношення між правами та обов'язками, завдяки визначенню відповідного характеру цілей і засобів правових норм, шляхом індивідуалізації санкцій). Як уже зазначалось, рівність як показник справедливості втілюється у сфері права насамперед у рівноправності громадян, що є однією з характерних рис демократії. Як і політико-правовий

принцип та юридичну категорію, рівноправність варто відрізнити від поняття рівності, що є матеріальним підґрунтям рівноправності. Соціальна рівність – більш загальне поняття, оскільки не всі її елементи можуть бути закріплені у правових нормах [22].

Справедливість, про яку йдеться в Декларації прав людини і громадянина, не тотожна соціальній справедливості, що передбачає рівність усіх людей, незалежно від класу й соціального стану, у їх життєвих можливостях, а також перерозподіл між ними матеріального й духовного багатства [23]. Не можна замінювати принцип соціальної справедливості принципом рівності всіх людей. Соціальна справедливість не гарантує повної соціальної рівності, оскільки самі люди не рівні за своїми фізичними та духовними здібностями, іншими генетико-біологічними властивостями.

Справедливість виступає не критерієм права, а основою створення та реалізації правових норм. Таку основу прийнято називати принципами права. Справедливість є особливою правовою категорією. Це етико-юридичний феномен: не втрачаючи зв'язку з мораллю, вона є ціннісно-моральним критерієм у процесі створення й реалізації норм права.

Висновки. Стверджуючи свободу та рівність як прояви справедливості, право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом, відкриває особі доступ до благ і виступає дієвим засобом її соціальної захищеності.

Справедливість є однією з особливих категорій, смислове навантаження якої досить тісно пов'язане з демократією, рівністю, свободою, відповідальністю, системою правових норм і державним устроєм. Її зміст певною мірою відображає правовідносини в державі, суспільно-політичні, соціально-економічні та соціокультурні умови життєдіяльності суспільства, а також тенденції його розвитку. В сучасному українському державотворенні процес інституалізації справедливості, свободи та відповідальності перебуває на стадії становлення. Варто зазначити, що європейська форма демократії є продуктом цілеспрямованої діяльності, що ґрунтується на принципі справедливості. Отже, демократія може виявлятися як реалізація справедливості.

Література

1. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М.: Прогресс, 1985. – 302 с.
2. Хаткіна М. Міфи і легенди народів світу / М. Хаткіна, О. Зав'язкін. – Донецьк: БАО, 2009. – 656 с.
3. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность (Ошибки социализма) / Фридрих Август фон Хайек. – М., 1992. – 304 с.
4. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – М., 1963–1966. – Т. 2. – 1964. – 510 с.

5. Дынник М. Материалисты Древней Греции / М. Дынник. – М.: Госполитиздат, 1956. – 240 с.
6. Вольтер Ф. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Франсуа Мари Вольтер; [пер. с фр. Н. Лапшиной]; под ред. и с предисл. А. Герцензона. – М.: Госюриздат, 1956. – 338 с.
7. Конституція України: із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 8 грудня 2004р. – К.: Велес, 2008. – 48 с.
8. Козулин А. Об источниках прав человека / А. Козулин // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 144 – 152.
9. Бачинин В. Морально-правовая философия / В. Бачинин. – Х.: Консум, 2000. – 208 с.
10. Алексеев С. Проблемы теории права: курс лекций: в 2 т. / С. Алексеев. – Свердловск, 1971. – Т. 1. – 396 с.
11. Энгельс Ф. К жилищному вопросу / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения: [в 50 т.]. – [2-е изд.]. – М., 1961. – Т. 18.
12. Epstein L. Constitutional Law for a Changing America: Rights, Liberties, and Justice / L. Epstein, T. Walker. – CQ Press, 2003. – 856 p.
13. Райзберг Б. Современный экономический словарь / Б. Райзберг, Л. Лозовский, Е. Стародубцев. – [2-е изд., испр.]. – М.: Инфра-М, 1999. – 496 с.
14. Філософія права: навчальний посібник / О. Бандура, С. Бублик, М. Заінчковський та ін.; М. Костецкий (ред.), Б. Чміля (ред.); Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
15. Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 5 – 20. Соціологія: короткий соціологічний словник / під заг. ред. В. Воловича. – К.: Центр духовної культури, 1998. – 728 с.
16. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 350 с.
17. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 328 с.
18. Роулз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Роулз // Сучасна політична філософія: антологія: [пер. з англ.] / упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – С. 192 – 238.
19. Заєць Н. Міліція на порозі тисячоліть: примус чи переконання? / Н. Заєць // Наук. вісн. Дніпропетров. юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 290 – 296.
20. Самохвалов В. Законність та справедливість: проблеми співвідношення / В. Самохвалов // Міжнар. поліц. енцикл.: у 10 т. / відп. ред. Ю. Римаренко, Я. Кондратьєв, В. Тацій, Ю. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С. 220 – 223.
21. Дворкин Р. О правах всерьез / Р. Дворкин. – М., 2004. – 392 с.
22. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1949 р. – К.: Укр. Правнича фундація, 1995. – 12 с.

Анотація

Федіна Н. В. Правова справедливість як засіб забезпечення соціальної цінності правових норм. – Стаття.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що еволюція ідеї справедливості тісно пов'язана зі змінами, що відбувались у політичних, економічних, правових та релігійних сферах різних суспільств. Тож назріла потреба дослідити ті соціально-економічні та політичні умови, які супроводжували концептуалізацію «справедливості» загалом і теоретико-правові детермінанти її сучасного розуміння в правових нормах. У різних цивілізаціях та культурах вважалося, що право має бути справедливим. Право або розглядали як втілення справедливості, або висували мету сформувати його відповідно до неї.

Ключові слова: справедливість, політичні, економічні, правові, релігійні сфери суспільства, соціально-економічні та політичні умови, теоретико-правові детермінанти, правові норми.

Аннотация

Федина Н. В. Правовая справедливость как средство обеспечения социальной ценности правовых норм. – Статья.

Актуальность исследования обусловлена тем, что эволюция идеи справедливости тесно связана с изменениями, которые происходили в политических, экономических, правовых и религиозных сферах различных обществ. Поэтому назрела необходимость исследовать те социально-экономические и политические условия, которые сопровождали концептуализацию «справедливости» в целом и теоретико-правовые детерминанты современного ее понимания в правовых нормах. В разных цивилизациях и культурах считалось, что право должно быть справедливым. Право или рассматривали как воплощение справедливости, или выдвигали цель сформировать его в соответствии с ней.

Ключевые слова: справедливость, политические, экономические, правовые, религиозные сферы общества, социально-экономические и политические условия, теоретико-правовые детерминанты, правовые нормы.

Summary

Fedina N. V. Formation of skills of the informal interpretation of the law in the process of legal education. – Article.

Relevance of the study due to the fact that the evolution of the idea of fairness is closely related to the changes that took place in the political, economic, legal and religious spheres of different societies. So there is a need to investigate those socio-economic and political conditions surrounding the conceptualization of “justice” in general and theoretical and legal determinants of modern understanding of justice in the law. Different civilizations and cultures believed that the law should be fair. Right or seen as the embodiment of justice, or put forward aim to form it according to justice.

Key words: justice, political, economic, legal, and religious spheres of society, socio-economic and political conditions, theoretical and legal determinants the legal norms.